

Slavoj Žižek
A naiv kérdések sokkjának kitéve
2000

(Vázlat a posztmodern önmegtévesztésről, Berlin.2000)
(fordította Tillman J.A)

*

Néhány hónappal ezelőtt, egy művészetről folyó beszélgetés közben olyam festmény értelmezésére kértek, amelyet ott és akkor láttam először. Semmi nem jutván az eszembe, blöffölni kezdtem nagyjából így:

„Az előttünk lévő kép kerete nem a valódi keret: létezik egy második, egy láthatatlan keret, mely a képstruktúrájából alakul ki és észlelésünket keretezi. És ez a két keret nincs fedésben, hanem egy láthatatlan rés választja el őket. A kép centrális tartalma nem a látható részei révén mutatkozik meg, a helye ebben az áthelyeződésben, éppenséggel két keretének diszlokációjában; az őket elválasztó résben van.

- Vajon képesek vagyunk-e még posztmodern bolondságunkban ennek a résznek a nyomait kideríteni ? Talán ezen a kérdésen nemcsak egy kép értelmezése múlik. Lehet, hogy az emberiesség döntő dimenzióját veszítjük el, ha elvesz a képességünk, hogy ezt a hasadást felismerjük."

Meglepetésemre ez a rövid eszmefuttatás hihetetlenül sikeresnek bizonyult: a " két keret közti teret" annyit ernlegették az utánam következő felszólalók, hogy bevett fordulattá vált. A blöff hatásossága és a józan ész látható hiánya elszomorított. Kétszáz éve Immanuel Kant a filozófiatörténet forradalmát a tiszta ész antinómiáival alapozta meg. Létünk. alapkérdéseivel kapcsolatban az ész elkerülhetetlenül antinómiákba bonyolódik: az egymásnak ellentmondó, egymást kizáró tézise -van Isten, és nincs Isten; létezik szabad akarat, nem létezik szabad akarat - mindegyike bizonyítható. Kant számára a kiutat a „gyakorlati ész": jelentette: az etikus cselekvés során a gyakorlatban oldom fel az ellentmondást és kinyilvánítom szabad akaratomat. Kant antinómiáinak ma már nincs sokkoló erejük: az ellentétek

egyszerűen elvannak egymás mellett.. A kvantumfizikából e - század huszas éveiben kiinduló ismeretelméleti válságot valójában már nem sikerült megoldani.

A kvantumfizikusok azt mondják, hogy: „Kit zavarnak a valóságra irányuló ontológiai kérdések?

Fő, hogy a kvantumformula működik."

Ez érvényes a freudi tudattalanra meg a többi ismeretelméleti dilemmára is: tudomásul vesszük őket, ezzel semlegesítődnek, és minden a szokott módon megy tovább.

„A relativizmust nem az érdekli, hogy mit mond valaki, hanem hogy miért mondja.)

A mai kultúratudományok problémája abban rejlik, hogy az általuk szemügyre vett elmélet igazságtartalmára vonatkozó kérdéstől

valarniféle kognitív aggályosság folytán eltekintenek ez a történeti relativizmus gesztusa.

Ha egy tipikus kultúrateoretikus valamilyen filozófiai vagy pszichoanalitikus elnévellett kerül szembe, csupán arra törekszik, hogy feltárja az elmélet rejtett patriarchális, eurocentrikus vagy identitárius irányultságát, és eszébe se jut felvetni a naiv, de szükséges kérdést:

mégis „milyen" az univerzum szerkezete? Hogyan működik „valójában" a psziché? Ezeket a kérdéseket a kultúratudományok nem veszik komolyan. Pontosan annyira nem, amennyire a vizsgált fogalmakat és koncepciókat csakis meghatározott hatalmi viszonyok funkciójaként látják. Ráadásul elverik a port minden olyan kísérleten, amely választóvonalat kívánna húzni mondjuk a valódi tudomány és a tudományelőtti mitológia között, merthogy ez szerintük eurocentrikus eljárás, amely a másikat mint „még nem tudományost" leértékeli és saját hegemóniáját kényszeríti rá.

Igy műveljük és elemezzük a „rendes tudományt", a "premodern bölcsességet" és a tudás más formáit, tehát mint diszkurzív formációkat, melyek nem igazságtartalmuk, hanem társadalompolitikai helyzetük és befolyásuk, alapján értékelhetők.

Valójában a kultúratudományok elsőrendű feladata ennek a historikus ismeretelméleti különbségtételhiánynak a meghaladása volna: olyan kultúratudományokra van

szükségünk, melyek újra megfogalmazzák a nagy naiv kérdéseket:

Mi az.élet?

Mi a világ?

Mi a szabad akarat?

Mi ezt jó idéje mellőzzük, s így mások teszik - obskúrus New Age figurák - helyettünk és ellenünkre.

A ma uralkodó kultúratudományok másik problémája, hogy az úgynevezett posztmodern politika csapdájába is belesétálnak.

Még ha társadalomkritikusnak mondják is magukat, elfelejtik a vizsgált jelenséget a mai globális kapitalizmus összefüggésében értelmezni.

Jellemző, hogy a mai kritikai és politikai beszédmódból eltűnt a „munkás” fogalma és azt a „bevándorló”. (törökök Németországban, algériaiak Franciaországban stb.)

váltotta fel. Így a munkáskizsákmányolás osztályproblémájából „a másikkal szembeni intolerancia” multikulturális kérdése lett - mintha csupán azért zsákmányolnánk ki őket, mert a másságukat nem vagyunk képesek tolerálni.

A megszállottság amit a multikulturalisták a bevándorlók jogainak védelmezésében mutatnak valójában a szőnyeg alá söpört osztálydimenzióból töltekezik energiával.

Fukuyama tézise a „történelem végéről” kegyvesztetté vált ugyan, hallgatólagosan mégis elfogadjuk, hogy a liberális demokrata tőkésvilágrend valamiképpen az egyedül lehetséges formáció, a harmadik világ országainak a konfliktusaira pedig úgy tekintünk, mint a természeti katasztrófák egyik alfajára, mint szenvedélyek kvázitermészeti, erőszakos kitöréseire melyek a saját etnikai gyökerekkel való elvakult azonosulásból fakadnak.

(És mit jelent az „etnikai” ez esetben, ha nem azt hogy „természeti”?)

A munkásosztály annak hatására bomlik fel, hogy az alkotó tervezés helyileg szétválk az anyagi megvalósítástól, s az utóbbi mindinkább a harmadik világ tömegterméküzemeiben, Indonéziától Brazílián át Kínáig folyik.

Egyik oldalon van tehát a tiszta és elegáns tervezés, mely a kutatóintézetekben és a vállalkozások csupaüveg építményeiben kap helyet, a másik oldalon, pedig a láthatatlan, koszos kivitelezés, melyet a tervezők többnyire a „helyszíni költségek” formájában számolnak el. A hasadás ma minden eddiginél élesebb, mert a két helyszínt földrajzilag is kilométerek ezrei választják el egymástól.

Ezért van az, hogy a mai ideologikus észlelés már nem a szexet, hanem a munkát (a szimbolikus tevékenységgel ellentétben a manuális munkát) tekinti illetlennek, ami a nyilvánosság tekintete előtt elzárandó.

Az a hagyomány, mely már Wagnernél *A Rajna kincsében* és Fritz Langnál *a Metropoliszban* is megjelent és amelyben a munka sötét, föld alatti üregekben folyik, mára gyakorlattá vált a harmadik világ gyáraiban izzadó munkások millióinak esetében, a kínai gulágokon, az indonéz és brazil futószalagok mellett.

Láthatatlanságuk folytán engedheti meg magának a Nyugat, hogy a munkásosztály eltűnéséről locsogjon.

A munka és a bűn itt azonosul, a nehéz fizikai munka már nemcsak illetlen, hanem bűnös tevékenység is, amelyet a nyilvánosság előtt el kell rejteni. Hollywoodi filmekben termelési folyamatokat a maguk teljes intenzitásában csak akkor lehet látni, amikor a hős behatol a főgonosztevő titkos rejtekébe, s ott megfeszített munka (drogok desztillálása és csomagolása, New York elpusztítására szánt rakéta szerelése stb.) tárul a szeme elé. Amikor egy James Bond-filmben a főgonosztevő a foglyul

ejtett Bondot illegális gyárának meglátogatására invitálja, nemde oly közel kerül Hollywood az ipari termelés büszke szocialista-realista ábrázolásához amennyire ez egyáltalán lehetséges. Természetesen a film végén Bond elpusztítja a termelésnek ezt a helyszínét mi pedig visszatérhetünk konzumparadicsomunkba.

Paradicsomunknak azonban megvannak a maga csapdái. A fogyasztás pontosan olyan mértékben örömtelen amilyen mértékben elrendelt.

Ezt a Coca-Cola példáján szeretném bemutatni.

Nem meglepő, hogy a Coke gyógyszerként került a piacra - saátos ize nem kínál különösebb kielégülést, sem nem igazán kellemes, sem nem kifejezetten megnyerő. Ám éppen azért, mert mindennemű használati értékét transzcendálja (ellentétben a vízzel, a sörrel vagy a borral, melyek a szomjunktól oltják vagy a melegegedettség nyugalmát hozzák),

a Coca-Cola mint az AZ működik, mint a standard kielégülésen túli többletélvezet, mint a rejtelmes és nehezen felfogható X közvetlen megte-stesülése, melynek mindnyájan a nyomában vagyunk árak kényszeres fogyasztása közben.

Eppen a túláradásnak ez a jegye teszi a Coke iránti szomjunktól annál csillapíthatatlanabbá: a kólának az a „paradox tulajdonsága, hogy mennél többet iszik Ön belőle, annál szomjasabbá válik, annál nagyobb vágy éled Önben, hogy még többet igyon. A Coca-Cola hivatalos mottoja meg néhány éve így hangzott: „Coke, that's IT”; s ebben teljes kétértelműsége felismerhető: a Cola pontosan olyan mértékben AZ, amiként minden kielégülés a "többet akarok " szakadékát tárja fel. A koffeinmentes Cola light esetében a paradoxon végpontra jut. Hogy miért? Kólát vagy mást két okból szoktuk inni:

a hatása vagy az ize miatt. A koffeinmentes Cola light esetében a hatóanyagot elvonták, ízének kulcsanyagát ugyancsak megvonták - ami marad, az a pusztalátszat, egy szubsztancia mesterséges ígérete, ami sohasem materializálódik. Nem lehet-e azt mondani, hogy a koffeinmentes Cola light esetében tényleg és szó szerint a „semmit valaminek alakjában” (Nietzsche) fogyasztjuk?

Ez a példa három teoretikus elgondolás belső összefüggését teszi nyilvánvalóvá: a marxista „értéktöbblet”, a lacani „objet petit” mint „többet élvezni ” (egy elgondolás, melyet Lacan közvetlenül Marx értéktöbbletére támaszkodva dolgozott ki) és a Sigmund Freud által régen felfedezett „felettes én” összefüggését. Minél több kólát iszik Ön, annál szomjasabb lesz, minél több profitot szerez, annál többet akar, minél hitebben követi a felettes én parancsait, annál többel tartozik neki. A csere logikáját mindhárom esetben megzavarja az a logika, hogy „minél többet adsz, annál többel tartozol” (avagy: minél inkább birtokába kerülsz annak, amit kívánsz, annál többet vesztesz el, és annál nagyobbá vélik vágyad). Ez a logika szöges ellentéte a szeretet paradoxonának, amit Julia halhatatlan szavakkal így mondott Romeónak:

"...adhatok belőle, nekem is csak annál több lesz, egyre több."

(Mészöly Dezső fordítása)

(A piacositott kultúrát a kulturalizált piac követi)

A felettes én paradoxonja lehetővé teszi, hogy a kultura mai működését is új megvilágításban lássuk : lényege nemcsak a sokat panaszolt. kommerzializálódás (művek melyeket piacra termelnek) hanem a ritkábban észrevett de talán fontosabb ellenirányú folyamat: magának a piacgazdaságnak a növekvő „kulturalizálása”. A kultura nem pusztán a piac egy további szférájává hanem központi alkotóelemévé válik. A piacnak és a kulturának ez a rövidzárata oda vezet, hogy a provokáció, a sokkolás avantgard logikája ma már nem működik.

A mai kulturális gazdasági apparátus ha megakarja őrizni a pozícióit, az- ilyesmit tolerálni kényszerül, sőt neki magának kell mind sokkolóbb hatásokat, és termékeket előállítania.

Elég ha emlékezetünkbe idézzük a vizuális művészetek mostani trendjeit: az egyszerű szobrok és keretezett képek ideje elmúlt; manapság a kiállításokon láthatunk kép nélküli kereteket, halott teheneket és ürüléküket, az emberi test belsejében készült videofelvételeket (gasztroszkópia és koloszkópia); szagok kiállításba integrálását stb.

Ennek a komikuma akkor válik nyilvánvalóvá amikor egy műtárgyat valamilyen hétköznapi tárggyal tévesztenek össze, vagy viszont.

Nemrég a Potsdamer Platzon, Berlin legnagyobb építési területén tucatnyi óriásdaru koordinált mozgását mutatták be művészeti eseményként, közben az avatatlan járókelők mindezt szorgalmas munkának látták.

Berlinben én fordítva tevedtem egyszer: sok nagy kék csövet és vezetéket láttam a főutak mellett és fölött mintha a víz., telefon és elektromos hálózatokat már nem rejtenék a föld alá, hanem közszemlére tennék. Ugy véltem, újabb posztmodern művészeti eseménnyel van dolgom, amelynek célja, láthatóvá tenni a város belsősegeit, rejtett belső gépezetét

valamiképpen ahhoz hasonlóan, ahogy gyomrok vagy tüdők rágását látni a videon. Barátaimtól tudtam meg, hogy mindez csak a városi berendezések szokásos felújítása és javítása volt.

Itt, akárcsak a szexualitás birodalmában, a perverzio már rég nem érdekes: a sokkoló szélsőségek a rendszer részévé váltak.

Meglehet, a modernnel ellentétben ez a posztmodern művészet meghatározója a posztmodernitásban a szélsőséges szabályszegés elveszti sokk-értékét és folyamatosan a fennálló művészeti piacba tagolódik.

Ismerjük Kant mondását, hogy „képes vagy rá, mert meg kell, tenned”.

A felettes én ezt megfordítja: „Meg kell tenned, mert képes vagy rá”, más szóval a megengedő „neked kell”-t eléggé durva módon „neked kötelező”-vé írja át, s így a megengedett élvezet átalakul elrendelt élvezetté. Sehol sem olyan

egyértelmű ez mint a potencianövelő Viagra esetében, amely azt igéri, hogy tisztán biokémiai úton helyreállítja az erekció képességét és ezzel a pszichológiai gátlások minden fajtát athidalja: a Viagra gondoskodik az erekcióról, tehát akarnod kell a szexet, ha mégse akarod, az már a te hibád.

A szabad társadalmakban az egyének sürgető kényszert éreznek arra, hogy kötelességszerűen „jól érezzék”, hogy valóban „élvezzék” magukat, tehát büntudatuk van, ha képtelenek boldogok lenni. Ugy gondolom, a felettes én fogalma pontosan azt a köztes övezetet fémjelzi, melyben az ellentétek átfedik egymást: az a parancs, hogy élvezd a kötelességed teljesítését, megfelel annak a kötelességnek, hogy élvezd magad. Hogyan törhetünk ki ebből az ördögi körből?

Kutatásainkat erre a kérdésre kell összpontosítanunk.